

Гојко Вукмановић

ПРИЛИКЕ У СРЕЗУ БАРСКОМ ПОСЛИЈЕ ОДСТУПАЊА БАТАЉОНА „ЈОВАН ТОМАШЕВИЋ“ И УПАД УДАРНЕ ГРУПЕ БАТАЉОНА У ЦРМНИЦУ ДЕЦЕМБРА 1943. ГОДИНЕ

Контрареволуционарне снаге у срезу барском (Бар, Црмница, Спич, Петровац) почеле су организованије иступати против народноослободилачког покрета у марту и априлу 1942. године.¹ Окупатору је пошло за руком да организује и формира квислиншке „националне одборе“ и квислиншке оружане формације, и да их употријеби против НОП-а. Логоре у Албанији (Клос, Каваја и др.) посјетило је неколико делегација, врбујући интернирце да прихвате окупаторско оружје за борбу против партизана. Обманут лажима, извјестан број интернираца се поколебао, прихватио оружје и ставио се у службу окупатора. Према интернирцима који су одбили да се упишу у „национални покрет“ и да узму оружје предузете су врло оштре мјере, појачан терор, смањена храна и слично. Агитација непријатељски расположених појединаца је утицала да један број сељака из неких црмничких села избјегне у Бар, Вир и Цетиње, стављајући се на располагање окупатору.

Неколико Црмничана настањених у Цетињу определијелило се за сарадњу са окупатором, изражавајући спремност да прихвате оружје. Они су 11. марта 1942. године одржали састанак који је „био бројно посјећен“.² На састанку је донесена резолуција која се имала доставити „онијема у шуми, најбржим путем“.³ Партизани у Црмници се позивају да престану са борбом, да положе оружје и да се предају окупатору. У резолуцији се између осталог каже:

„Браћо Црмничани!

Црмничани који се данас налазе на Цетињу, следујући примјеру осталих нахија и племена Црне Горе, осјећају братску и

¹ Дио среза барског који је послје априлског рата 1941. године ушао у састав Велике Албаније неће бити предмет разматрања у овом прилогу.

² Глас Црногорца, бр. 6, 14, март 1942. године.

³ Исто.

свету дужност да вас у овом судбоносном часу, а по својој личној иницијативи и савјести, извијесте о следећем:

Окупатор је ставио народ у Црној Гори пред дилемом: или да сами Црногорци успоставе ред и мир на територији своје земље, на начин како то најбоље знају, или ће он сам окончати побуну средствима с којим се послужио у Љешанској нахији, Брдима и другим мјестима, која су дјелимично, или потпуно уништена.

„Код оваквог стања ствари апелујемо на Вас, браћо Црмничари, и преклињемо вас крвљу и братском љубављу да трезвено схватите и оцијените сву озбиљност ситуације. Удаљите са територије наше нахије све странце, а ви се вратите својим кућама и ту сачекајте мирно даљи развој догађаја.

„Окупаторске власти дале су вођама Народног покрета гаранције да ће поштедјети, од сваке одговорности, оне људе који се затеку код својих кућа, а који нијесу починили тешка злочинска дјела.

„Ако послушате наш апел уштедјећете, у посљедњем тренутку, проливање крви; убијање невине дјеце, старца и жена, паљење домова и уништавање имовине — поштедјећете, такође, себе и нас од суза, болова и патњи, од којих би вјечно крварила наша братска срца.

„Схватите ову поруку правилно, искрено и братски онако како то заслужује, јер потиче из срца наших, а за добро и спас вашу.

Цетиње, 11. марта 1942. год.

Црмничани из Цетиња“⁴

У сали Окружног суда на Цетињу 6. априла 1942. године једна група Црмничана је одржала збор на којему је „више говорника у најстрашнијим бојама представило очајно стање које влада у већем дијелу Црмничке нахије под терором партизана најновијих издајника црногорског народа“. На збору је указано на „високу патриотску свијест“ Црмничана који су дошли из логора и на њихову готовост да прихвате оружје „како би своју нахију ослободили од странаца и последњега олоша црногорскога“. Збор је донио одлуку „да се оружаном акцијом истјерају бандити разбојници из Црмничке нахије. . .“⁵

У току марта 1942. године у Бару су одржана четири „националистичка збора“, по један у Старом Бару и Сутомору и два у Новом Бару. На њима је присуствовало око 6.000 лица. За предсједника „националног одбора“ у Бару је изабран дон Фрањо Чермак, секретар надбискупије барске. Чермак је говорио на свим зборовима, истичући при том „звјерства комунистичког олоша“. „Чуће сигурно они тамо у шуми да је дон Фрањо Чермак

⁴ Архив Историјског института Титоград (даље АИИТ), IX 1с—6 (42) бр. 4307, „Браћо Црмничани“.

⁵ Глас Црногорца, бр. 11, 11. април 1942. године.

рекао да је комунизам од Бога проклет, али нека чују — ја ћу увијек тако тврдити“, рекао је он на четвртом „националном збору“ у Старом Бару.⁶ На збору одржаном 28. марта донесена је резолуција у којој се каже: „да се сви грађани Бара и околине гнушају комунистичких злочина, да се упуту позив заведеним сељацима и радницима да се врате својим домовима, да се противу зликовачке банде поведе енергична оружана борба до коначног њеног уништења, и да се потом приступи мирном раду на обнови дома и домовине“.⁷

У априлу је основан „национални одбор“ у петровачкој општини, који се такође ставио у службу окупатора, вршећи масовна хапшења и интернирања становништва. Секретар „националног одбора“, у Петровцу положио је заклетву пред капетаном Вивијаном, командантом мјеста у Петровцу, „да ће се борити раме уз раме са италијанским војницима против народноослободилачке војске“.⁸

Тако су се реакционарне снаге у Црмници, Бару, Спичу и Паштровићима повезале са окупатором у борби против народноослободилачког покрета. Четничко-сепаратистички прваци и дио свештенства у срезу барском, нашли су се на истој линији — у служби окупатора у борби против свог народа. Рачунали су да ће сарађујући са окупатором обезбиједити своје класно-сталешке интересе и осигурати ранији положај.

Писмом од 1. марта 1942. године Окружни комитет Цетиње скреће пажњу Мјесном комитету Бар „да борба против пете колоне у Црмници није још довољно оштра“ и да је бомбардовање штаба НОП батаљона „Јован Томашевић“ у Глухом Долу 13. фебруара „посљедица петоколонашке работе“.⁹ „Окупатор настоји“, наставља се у писму, „да преко пете колоне дознаде боравиште штабља и како нам ПК јавља обавијештени су да ускоро намјеравају почети са систематским бомбардовањем таквих мјеста, треба бити опрезан но чувати се паничарства“.¹⁰ Непријатељска артиљерија почетком марта (од 5. до 8. марта) тукла је црмничка села Брчели, Томиће и Дупило, испаливши на њих 96 граната различитог калибра. Већа материјална штета није причињена, нити је било људских жртава.¹¹ Ипак, то је уносило немир и панику међу становништвом.

⁶ Глас Црногорца, бр. 24, 6. јун 1942. године.

⁷ Глас Црногорца бр. 11, 11. април 1942. године. О „Националном одбору“ у Бару види мој прилог „Национални одбор у Бару и његова активност за вријеме италијанске окупације 1942—1943. год.“, Историјски записи, књ. XVI, св. 3—4, Титоград 1959, стр. 151—162.

⁸ Побједа бр. 22, 15. април 1945. године.

⁹ Погинули су: Сокола Никић, Госпава Љешевић, Милорад Јовановић и Добриша Кнежевић, дјечак од 12 година.

¹⁰ АИИТ, II 3—13 (42), бр. 572. Писмо Окружног комитета Цетиње од 1. марта 1942. Мјесном комитету Бар.

¹¹ Зборник том III, књ. 2, док. бр. 155, стр. 330—335. Извјештај штаба батаљона „Јован Томашевић“ од 13. марта 1942. штабу Ловћенског одреда.

Удружене италијанско-квислиншке снаге, из правца Бара, јачине једног батаљона, напале су 8. марта партизанске положаје у Лимљанима. Под заштитом магле, успјели су да се привуку партизанским положајима, које је држало 9 партизана. Борба је почела у 11 и по часова. „Као претходница Италијанима били су одбјегли петоклонаши из Бољевића и Лимљана са још око двадесетпет бивших интернираних у Клосу, који су имали црногорске заставе на рукама.“¹² Послије једночасовне борбе партизанима је дошло појачање, 8 бораца са једним митраљезом. Непријатељ је пред самим селом задржан четири и по сата. Истог дана од Вирпазара око шездесет фашиста је покушало да се епреко Бољевића пробије према Лимљанима. Ова група је наишла у Бољевићима на једну партизанску четворку, која је успјела да фашисте одбаци према Виру, нанијевши им губитке од једног мртвог и два рањена. У борби у Лимљанима непријатељ је имао 8 мртвих и неколико рањених војника.¹³ Један партизан је теже рањен (Никола Дарчевић) и један омладинац (Војо Ђуришић),¹⁴ Један пук Италијана са два тенка избио је 8. марта од Ријеке Црнојевића према с. Комарну, ради оправке колског пута који је на неколико мјеста био порушен. Партизанска засједа је напала једно непријатељско одјељење, али се повукла и Италијани су заједно са партизанима доминирају Виром. Друга чета НОП батаљона „Јован Томашевић“ извијестила је Штаб батаљона да су Шестани добили наређење од Италијана да 8. марта посједну положаје према Крњицама.¹⁵

Непријатељске снаге које су зановиле у Лимљанима успјеле су, чистећи терен испред себе, да се 9. марта око 12 часова пробију према Виру и осигурају контролу над комуникацијом Бар — Суторман — Вирпазар.¹⁶ Дјелови батаљона „Јован Томашевић“ били су присиљени да се повуку према Глухом Долу. Села Лимљани, Бољевићи, Годиње, Сеоца, Крњице и Комрано била су изгубљена за партизана. У ова села партизанске патроле су залазиле и касније, али само ради извиђања. У дневнику борца Ст. Перовића се каже: „11. 4. 1942. године, одређен сам ради извиђања терена и то: Созина (Созина), Суторман, Лимљани, Бољевићи, Годиње, Лекићи, ради својих другова који су пали у тежак положај од стране крилаша из нанзначених села. 12. и 13. 4. такође извиђање истог терена само у повратку и вратили се у своју базу у Глухи До“.¹⁷ Један број бораца батаљона „Јован Томашевић“ са подручја Годиња, Сеоца и Крњица није успио да

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто; Војо Вулековић, Један партизански окршај у Бољевићима (у рукопису).

¹⁵ Зборник том III, књ. 2, док. бр. 155, стр. 331.

¹⁶ Исто.

¹⁷ АИИТ, IV 7с—1 (42), дневник Ст. Перовића.

се пребаци у Глухи До. Неки су покушали да се привремено, док траје непријатељска акција, склоне на подручју Шестана. Међутим, новонастала ситуација у Шестанима није им ишла у прилог: разоружани су и предати Италијанима. У извјештају Ловћенског одреда од 4. априла Главном штабу о стању у Доњој Црмници се каже: „Пета колона уз помоћ Италијана је тамо завладала (због) неодлучности партизана и насиједања петоколонашкој работи. Тако се десило да се око 100 партизана предало из Сеоца. Исти случај је био и у Комарну гдје се предало 19 партизана пошто су претходно одбили да се боре против Италијана и издајника на своме терену“.¹⁸

Италијани из Вира су 12. марта упали у Горња Сеоца, опљачкали село и запалили неколико кућа. У кући Блажа Јошова Орландића изгорјела је његова баба (Стана Голубова Орландић), старица од 85 година. Истога дана, предвече, Италијани су ради пљачке упали у Орахово близу Вира. Натјерани су од партизана, који су држали положаје изнад села, да се у неред у повуку према Виру.¹⁹

Шеснаестог марта непријатељске снаге из Вирпазара, под заштитом артиљеријске ватре, нападе су положаје батаљона „Јован Томашевић“ у Горњој Црмници, једним правцем према Сотонићима, а другим према Дупилу.²⁰ У дванаесточасовној борби на положајима према Сотонићима и према Дупилу борци батаљона „Јован Томашевић“ уз помоћ бораца батаљона „13. јул“ одбацили су непријатеља према Виру. У Сотонићима на брду Раш погинуо је борац Блажо Марковић, у Дупилу на положају Соко Ђорђина Машановић, а два борца су рањена.²¹ У Саопштењу Ловћенског одреда од 5. априла пише да је непријатељ имао око 100 мртвих и рањених војника,²² а у извјештају Штаба Ловћенског одреда од 4. априла каже се да је непријатељ у овом борбама оставио на положајима 5 фашиста и једног крилаша, а остале су успјели да понесу са собом.²³ О борбама у Дупилу и Сотонићима у „Гласу Црногорца“ пише да су „партизани имали 50 жртава, међу којима нијесу укључени рањеници којих је било сигурно двоструко“.²⁴ Непријатељски губици приказани у Саопштењу Ловћенског одреда свакако су претјерани, као што су претјерани

¹⁸ *Зборник* том III, књ. 3, док. бр. 3, стр. 12. Извјештај штаба Ловћенског одреда од 4. априла 1942. Главном штабу за Црну Гору и Боку.

¹⁹ *Зборник* том III, књ. 2, док. бр. 155, стр. 331.

²⁰ Приликом борбе у Дупилу Италијани су одвели Јова М. Машановића из Орахова да им носи муницију. У току борбе један италијански војник га је заклао бајонетом између Дупила и Брањени у мјесту Павци.

²¹ *Зборник* том III, књ. 3, док. бр. 7, стр. 27—29. Саопштење Главног штаба од 8. марта до 4. априла 1942. г.

²² *Зборник* том III, књ. 2, док. бр. 5, стр. 15—17. Саопштење штаба Ловћенског одреда поводом најновијих акција окупатора и пете колоне.

²³ Исто, док. бр. 3, стр. 9—13. Извјештај штаба Ловћенског одреда од 4. априла 1942. Главном штабу за Црну Гору и Боку.

²⁴ *Глас Црногорца* бр. 9, 28. март 1942. године.

губици партизана које наводи „Глас Црногорца“. Иако су биле ангажоване велике и добро наоружане непријатељске снаге, партизани су успјели да задрже раније положаје.

Послије 8. марта у Сеоцима је остала једна група партизана, која је, под изузетно тешким условима, наставила извјесну активност. Обавијештени о томе, квислинзи из Вирпазара извршили су 2. априла покрет према Сеоцима. У Гомијеници су наишли на групу партизана која им је пружила отпор. Три партизана су погинула, а један је тешко рањен.²⁵ „Вирпазарски националисти“, пише „Глас Црногорца“, „у акцији чишћења били су нападнути од једне групе комуниста, којој су се храбро успротивили и потукли је... Са стране националиста био је само један лакше рањен. Одважност и спрема испојили су се у том окршају на нарочити начин на страни националиста, а то је очито доказ непоколебљивог увјерења у коначну побједу и ликвидацију комунистичког барбарства у земљи“.²⁶ Послије погибије ове групе партизана у Сеоцима и Годињу, као позадински радници су остали Боко Лековић, Мило Орландић и Даница Лекић.

Непријатељ је од Петровца 4. априла 1942. напао партизанску стражу батаљона „Јован Томашевић“ која је била у цркви св. Илије у Новосели у Паштровићима. Погинуо је Душан Рачевић из Буковика, а рањени су Ђуро Вучићевић и Љубо Ђуковић из Глухог Дола. Они су истог дана стријељани у Петровцу.

У првој половини априла 1942. године штаб Ловћенског одреда и партијско руководство организовали су извлачење партизанских јединица из среза барског и јужног дијела среза цетињског.²⁷ Наређење о најхитнијој евакуацији партизана са терена Љуботиња, Црмнице и Приморја пренијето је 13. априла око 2 часа изјутра.²⁸ Штаб батаљона „Јован Томашевић“ обавијештен је о евакуацији истог дана, с тим да наређење о евакуацији пренесе НОП батаљону „Стеван Штиљановић“. Борци батаљона „Јован Томашевић“ прикупили су се у Брчелима и 13. априла предвече напустили Црмницу. У саставу батаљона је пошло 286 партизана, међу којима 85 партизанки. У току ноћи батаљон је преко Подгори, Грађана и Шишовића стигао на Љуботињу.

Послије повлачења бораца батаљона „Јован Томашевић“ Црмницу су окупирале италијанско-квислиншке јединице из Цетиња, Вира и Бара. Јаке непријатељске снаге од Цетиња, преко Обзовице и Његалице, 18. априла 1942. ушле су у Подгор. Ис-

²⁵ Погинули су Гојко Орландић и Боровоје Лековић, а Зарија Дабановић, да не би пао у руке непријатељу, извршио је самоубиство. Шпира Дабановића, тешко рањеног, одвели су у Бар и стријељали 4. априла 1942. Истог дана стријељан је Стеван Медиговић из Петровца.

²⁶ *Глас Црногорца* бр. 11, 11. април 1942. године.

²⁷ Филип Бајковић, Ловћенски одред пред формирање Четврте пролетерске, Четврта пролетерска 1942 — 1952, Култура, Београд 1952, стр. 35.

²⁸ Јово Михаљевић, *Живи записници*, Београд 1965, Младо покољење, стр. 16.

тог дана наставиле су покрет према Брчелима, Бријегама, затим Глухом Долу, Сотонићима и Дупилу.²⁹ „Нацаноалистичке трупе“, пише „Глас Црногорца“, „састављене од националиста Црмничана са Цетиња и оних који су се вратили из интернације“ успјешно су извршиле „чишћење Црмничке нахије од партизана“.³⁰ У једном од наредних бројева пише: „Више у Црмници неће вршљати партизанска олош која је до сад нанијела толико зла свима Црмничанима“.³¹ У истом броју се одаје признање и захвалност италијанским трупама које су учествовале у окупацији Црмнице. „Трупама талијанским, њиховој дисциплинованости, пожртвованости и љубави коју су показали према народу, мора се одати нарочито признање, као и њиховом команданту са Брајића колонелу Луиђи Ђађу.“³² Оваквим и сличним написима из броја у број квислинзи су оправдавали своју издају, злочине и сарадњу са окупатором, а клеветали, блатили и нападали партизане. Непосредно по окупацији Црмнице квислинзи су показали своје право лице. Спалили су куће партизана, ухапсили и интернирали њихове породице и остале родољубе, формирали по селима затворе (Томићи, Брчели, Глухи До, Вир), премлаћивали људе, жене и дјецу. Завели су прави погром над становништвом.³³ Завладала је општа несигурност за све оне који нијесу узели окупаторско оружје и пришли квислиншком покрету.

У Брчелима је стационаран један италијански батаљон 208. пјешадијског пука дивизије „Таро“, затим карабињерска станица и штаб 2. горњоцрмничког националног батаљона. У Доњој Црмници се налазио 1. национални батаљон и италијанске трупе у Виру и на Суторману. Квислиншке војне јединице су биле рас-

²⁹ АИИТ, IX 1а — 152 (42) бр. 7520; Глас Црногорца бр. 13, 18. април 1942. године.

³⁰ Глас Црногорца бр. 15, 2. мај 1942. године.

³¹ Исто, бр. 17, 9. мај 1942. године.

³² Исто.

³³ На Виру су 10. марта 1942. стријељани Томо Марковић из Крњица и Вукашин Лекић из Сеоца, а 12. марта Марко Вујовић и Јован Лекић из Комарна, 24. марта стријељани су Илија Божовић и Јован Ракчевић из Горичана у Зети. Јошана Лекић из Сеоца изложена је била страховитој тортури и малтретирању због кћерке која је била у партизанима. Није могла то издржати и 25. марта је извршила самоубиство. У Лимљанима су у априлу измасакрирали и убили Јована Никића, Рада Никића, Ђура Клисића, Ива Клисића и Рада Клисића. По уласку у Бријеге 18. априла 1942. ухапшена је Мара С. Марковић (мајка Блажа Марковића); одведена је ван села, заклана и бачена у пропуст поред пута. На Балинама код Брчели стријељани су Јово Мијач из Подгори и Велица Машановић из Орахова; прегходно су испребијани и измрцварени у затвору. Концем априла осуђен је на смрт и стријељан 2. маја на Цетињу Душан Томашевић из Брчели. Средином јула 1942. објесила се стара Машица Лекић, баба Данице Лекић, позадинке, не могавши издржати сталне пријетње од стране квислинга.

поређене по свим црмничким селима. У априлу су формиране квислиншке јединице у Бару, Доброј Води и Спичу.³⁴

Послије повлачења батаљона „Јован Томашевић“ и „Стеван Штиљановић“, један број бораца и политичких радника је остављен по одлуци Окружног комитета Цетиње на подручју среза барског за организовање политичког рада и борбе у позадини непријатеља. На терену Паштровића су остали: Нико Јовановић, Митар Павловић, Саво Куљача, Мило Медиговић и Блажо Кажанегра. Руководилац групе је био Митар Павловић.³⁵ Из батаљона „Јован Томашевић“ са Љуботиња су враћени на терен Црмнице Владо А. Поповић из Брчели, Коста Барјамовић из Орахова, Зарија Вучинић из Дупила, Љубо Алексић из Брчели, Иво Никић из Лимљана и Блажо Јововић из Глухог Дола. Поповићу је саопштено да, по задатку Партије, треба да се врати у Црмницу и да руководи овом групом. Послије неколико дана проведених на подручју Љуботиња група се пребацила у Црмницу. У то вријеме у Црмници је владао незапамћен терор квислинга и Италијана. Готово ни са ким се није могла успоставити веза, што је отежавало рад и опстанак ове групе. По доласку у Подгор Зарија Вучинић и Коста Барјамовић су тражили да се пребаце у своја села, Дупило односно Орахово. Остала четворица су се пребацила у брчеоску планину, на Паштровску гору.³⁶

У Црмници је последије одступања батаљона „Јован Томашевић“ остало око 40 партизана (око 20 у Доњој и око 20 у Горњој Црмници). Један број се касније предао окупатору. Са партизанима који су остали на терену, а нијесу били још пали у руке непријатеља, Поповић је настојао да се повеже. Током 1942. то му није пошло за руком.³⁷ У јуну 1942. у Црмницу се вратио Блажо Јошов Орландић,³⁸ у својству секретара Мјесног комитета Бар. Послије неколико дана проведених у Црмници, Орландић је 26. јуна пошао за Ставор и поднио извјештај Окружном комитету о приликама у Црмници и Паштровићима.³⁹ Са Орландићем је детаљно разговарано о ситуацији у Црмници и Паштровићима, и упознат је са одлукама Окружног комитета Цетиње. Почетком

³⁴ „Сељаци општине барске, Добре Воде и спичанске ових дана пришли су сви националистима и већ је отпочето формирање јединица“ (*Глас Црногорца*, бр. 14, 25. април 1942).

³⁵ По сјећању Мила Медиговића, забиљежио аутор 31. марта 1971. г.; по сјећању Влада Поповића, забиљежио аутор 22. фебруара 1971. г. О групи паштровских партизана-позадинаца види мој прилог: *Преговори у манастиру Прасквици између окупатора и паштровских партизана (30, X 1942)*, Историјски записи 1968, ХХI, књ. ХХV, 2, стр. 297—305.

³⁶ По сјећању Влада Поповића, забиљежио аутор 22. фебруара 1971.

³⁷ Исто.

³⁸ Са Блажом Орландићем враћен је на терен Црмнице као позадински радник Саво Мијач из Орахова. Предао се и пришао „националистима“.

³⁹ Даница Мариновић — Пејовић: Рад партијске организације у срезу цетињском од 25. маја 1942. до септембра 1943. године. Историјски записи бр. 2—3 1969, стр. 453.

јула Орландић је успио да се повеже са групом Влада Поповића, а концем јула или почетком августа повезао се и са групом позадинаца из Паштровића.⁴⁰ Августа 1942. године Блажо Орландић и Владо Поповић су покушали да успоставе везу са Окружним комитетом Цетиње. Од Ника Вучковића су обавијештени на Прекорници да у ОК нема ништа новије, па су се са Прекорнице вратили у Црмницу. У том међувремену окупатору су се предали позадински радници Љубо Алексић, Мило Бошковић, Блажо Јововић, Зарија Вучинић, Илија Црнчевић и Коста Барјамовић.⁴¹ Послије предаје ове групе, као позадински радници у Црмници су остали Блажо Јошов Орландић, Владо Поповић, Иво Никић, Токо Лековић, Мило Орландић и Даница Лекић.⁴²

У јуну су на рад у позадини упућени Панто Митровић из Паштровића, Павле Леверда из Брчели и Божо Војводић са Радомира. Леверда је 22. јуна у Косијерима пао у руке непријатеља и од Пријеког војног суда 25. септембра осуђен на смрт. Стријељан је под Хумцима 27. септембра 1942. године.⁴³ Војводић је пао у руке непријатеља по доласку на терен Радомира, и стријељан у Брчелима 17. јуна 1942. године. Два дана касније у Брчелима су стријељани Блажо Војводић, Васо Војводић и Душан Војводић, са Радомира.⁴⁴

Ловћенски одред је у мају 1942. године вратио један број болесних и исцрпљених бораца у позадину. Из састава батаљона „Јован Томашевић“ враћено је око 50 бораца. Они су већином током маја и јуна пали у руке непријатеља. Многи су изведени пред Пријеки војни суд и осуђени на дугогодишњу робију, неки

⁴⁰ По сјећању Влада Поповића и Мила Медиговића.

⁴¹ По сјећању Влада Поповића. — Послије повлачења батаљона „Јован Томашевић“ 13. априла 1942. Мило Бошковић је остао у Црмници и по доласку Влада Поповића са групом позадинаца прикључио им се. **Пресудом бр. 1585, Р.Г. 6. II 1943:** осуђени су: Зарија Вучинић и Илија Црнчевић на казну од по 24 године, а Љубо Алексић на 30 година робије. Коста Барјамовић је покушао 10. јануара 1943. бјекство из болнице Данило I у Цетињу. Побјегао је у болничком вешу и папучама по снијежној мењави и том приликом се смрзао. По одласку оставио је писмо којим се захваљује лекарима и особљу на пажњи и лијечењу (Саопштење бр. 36 Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, стр. 428—429; Милосава Максимовић — Вуковић: У вртлогу мука, Титоград 1962, стр. 62).

⁴² По сјећању Влада Поповића.

⁴³ *Глас Црногорца* бр. 58, 10. октобар 1942; АИИТ, бр. 10256, IV 26 — 106 (44).

⁴⁴ Гојко Вукмановић, *Поводом 20-годишњице стријељања четворце Војводића — То јутро кад је пошла да види синове...*, Наша жена, бр. 7—9, 1962, стр. 2.

интернирани, а неки стријељани.⁴⁵ О повратку ових бораца у позадину Ловћенски одред је упознао 14. маја Главни штаб за Црну Гору и Боку. У том извјештају се каже: „Из јединица Ловћенског одреда смо очистили све неспособно, неборачко људство (око 150 лица), то је просто разарало војску. Свим мјерама које смо предузимали, уколико бисмо имали и најмањи предах, успјели бисмо да много поправимо стање код јединица“.⁴⁶ С овом мјером и оваквом оцјеном Главни штаб се није сложио, што се види из наређења упућеног Ловћенском одреду 25. маја. У њему се каже: „Из извјештаја од 14. маја видимо да сте извршили „чишћење“ батаљона и да сте отпустили 150 бораца. Ми се са таквом политиком чишћења не слажемо“.⁴⁷ Филип Бајковић о томе пише: „Кад је дошло наређење за покрет наших јединица правцем Бањани — Голија, наше људство било је силно исцрпљено дуго-трајним гладовањем и патњама и заморено непрекидном борбом. Непријатељ нас је од Грахова за Ријечане нападао са сваког ћувика. Исцрпљене јединице, оптерећене још и великом масом небораца, нијесу биле способне за бржи марш. Због овако тешке ситуације Штаб одреда је направио једну крупну грешку. Кад смо стигли на Ријечане испред Бањана, сазвали смо збор бораца свих батаљона и предочили им да нас чекају даљи напорни маршеви према Босни. Чак смо савјетовали оним изнуреним друговима који тај напор не могу издржати под још тежим условима живота него што су били у катунској нахији да се врате на своје територије и тамо наставе борбу. Тада нам се издвојило око 150 другова, углавном исцрпљених омладинаца“.⁴⁸

Положај позадинских радника у Црмници био је изванредно тежак. Квислиншке снаге су се налазиле по свим селима. То је отежавало позадинцима везу са породицама, симпатизерима и

⁴⁵ У Катунској нахији у јуну су стријељани борци батаљона „Јован Томашевић“: Јово Вукчевић, Вуксан Вуксановић, Марко Бурашић и Нико Кнежевић, сви из Глухог Дола. У Брчелима су 22. јуна стријељани: Сретен Ковачевић, Велиша Поповић и Шпиро Роловић, сви из Брчели. На Виру су у јуну стријељани Крцун Вукославчевић и Саво Вукославчевић из Попратница и Урош Марковић са Бријега, а на Ријечи Црнојевића Лука Поповић из Спича. Непосредно уз затвор на Бесцу, код Вири, 4. јула, на очиглед осталих затвореника, стријељали су Велицу Ивановића из Лимљана и 15. јула Јована Пламенца из Бољевића. На Цијевни, 7. јуна 1942, у групи интернираца из албанских логора стријељани су: Јован Љешевић и Петар Љешевић из Томића, Бранко Пламенац из Бољевића, Јово Радача из Буковика и Мирко Добрковић из Мачуга. Новембра 1942. у затвору у Глухом Долу убијен је Филип Спичановић. Ови злочини представљају само блиједу слику тешког стања и терора и ни издалека не приказују што су све окупатор и квислинзи радили од недужног становништва, породица партизана и осталих родољуба у 1942. и 1945. години.

⁴⁶ Зборник том III, књ. 3, док. бр. 100, стр. 235. Извјештај Саве Ковачевића и Вељка Мићуновића од 14. маја 1942. Главном штабу за Црну Гору и Боку.

⁴⁷ Зборник том III, књ. 3, док. бр. 131, стр. 307. Наређење Главног штаба од 25. маја 1942. штабу Ловћенског одреда и другу Сави Ковачевићу.

⁴⁸ Филип Бајковић, исто, стр. 36.

осталим родољубима. С друге стране, партизанске породице, родољуби и присталице НОП-а били су претежно по затворима и логорима, или под сталном контролом и са ограниченим кретањем. Поред квислиншких јединица окупаторске трупе су биле стационаране у Бару, Будви, Улцињу, Милочеру, Петровцу, Сутомору, затим на Брајићима (тврђава Космач), Суторману, Вирпазару и у Брчелима. Чести покрети које су предузимале окупаторско-квислиншке јединице отежавали су рад позадинаца и доводили у питање њихов опстанак на овом подручју. Окупатор и квислинзи наговјештавали су оштру борбу свим расположивим средствима против партизана-позадинаца. У једном напису „Глас Црногорца“ пише: „Национални одбори већ сада имају бројне извјештаје са села, како овај или онај неутралац, симпатизер, а негдје и по који националиста, још шурују са „тројкама“ и одбјеглим партизанима, пропуштају их на стражи да прођу кроз села, да сврате код својих кућа или јатака, за храну, или да измакну засједе. Имају се чак извјештаји, ко их све прима у кућу, ко им даје извјештаје и храну. Једном ријечју, имамо на списку зликовачке јатаке“.⁴⁹

Терор окупатора и квислинга над становништвом у Црмници и Паштровићима био је перманентан. Затвор у Брчелима је постао мучилиште, кроз које је прошао велики број чланова партизанских породица и осталих родољуба из Паштровића, Црмнице, Радомира и Грађана.

Крајем 1942. године квислиншке власти су објавиле „списак уцијењених одметника“. За ту акцију финансијска средства је обезбиједио окупатор. Са подурчја Мјесног комитета Бар уцијењени су: Ђуро И. Бошковић из Брчели на 25.000 лира, Блажо И. Кажанегра из Светог Стефана на 5.000 лира, Велиша Т. Лековић из Бољевића на 50.000 лира, Блажо Јошов Орландић из Сеоца на 50.000 лира, Љубо И. Поповић из Сутомора на 25.000 лира, Владимир Н. Роловић из Брчели на 20.000 лира, Рашко Ј. Вукосавовић из Сотонића на 10.000 лира и Блажо Марковић из Бријега на 25.000 лира.⁵⁰

Зиму 1942/1943. окупатори и квислинзи су користили за честе покрете, претресе села и других терена ради потраге за позадинским радницима. Шестог јануара 1943. године у Шестанима су погинули позадински радници Мило Орландић и Даница Лекић. Када су убијени, један квислинг је пришао лешу убијене Данице и са иронијом поздравио: „Смрт фашизму Данице!“⁵¹

⁴⁹ Глас Црногорца бр. 22, 30. мај 1942. године.

⁵⁰ Зоран Лакић, *Размјена ратних заробљеника у Црној Гори у току НОР-а*, ВИГ, бр. 1/67, стр. 93—95.

Крајем 1942. године на терену среза барског од уцијењених су се налазили Блажо Јошов Орландић, секретар Мјесног комитета Бар, и Блажо И. Кажанегра. На списку „уцијењених одметника“ је и Никола Лекић, који је годину дана раније 1. децембра 1941. године погинуо у пљеваљској бици.

⁵¹ Побједа бр. 22, 15. април 1945. године.

Почетком априла 1943. године Окружни комитет Цетиње је одржао савјетовање на којему је донесена одлука о формирању штаба Ловћенског одреда и четири партизанске чете са задатком да одмах отпочну извођење акција против непријатеља.⁵² У другој половини априла 1943. Блажо Орландић је добио задатак од ОК Цетиње да од позадинаца са терена Паштровића и Црмнице формира партизанску чету која ће одмах отпочети акције на терену. Чета је са око 15 бораца, формирана на Паштровској гори. За командира је изабран Блажо Кажанегра, за замјеника командира Марко Куљача, за комесара Мило Медиговић, а за замјеника комесара Ђоко Лековић.⁵³ Концем априла чета је извела акцију на Суторману, уништивши један непријатељски камион.

Почетком маја два батаљона квислинга су извршила покрет по Паштровској гори и упала у паштровска села. Извршили су масовна хапшења, пљачку, претрес кућа, забранили кретање изван села и слично. Велики број ухапшених је одведен у брчeosки затвор, Пљачкајући и тероришући становништво, квислинзи су остали у Паштровићима око 40 дана.⁵⁴ Једна партизанска група је 12. маја наишла на квислиншку јединицу изнад Куљача. У борби је погинуо позадинац Ђуро Филиповић, док су остала тројица рањена.⁵⁵ У првој половини маја између Брајића и Подгори (Његалица) ухаћен је Јован — Муса Јовановић из Комана, а 21. маја стријељан је на Виру.⁵⁶ Штаб црмничког националног батаљона 30. маја 1943. године упозорава командира 1. чете 7. батаљона да се партизани налазе на простору између Драгач гувна — Постране па до Иличковића и наређује му да „предузме све мјере, да се поставе згодне засједе око или у близини воћака и вода како би се исти ухватили“ Даље се каже да командир не дозволи да се партизани укоријене у непосредној близини села, већ да ради „дању и ноћу без одмора само да се постигне циљ“.⁵⁷

Позадински радници у Црмници су се крајем маја договорили да се Блажо Орландић и Ђоко Лековић пребаце у Сеоца, а Владо Поповић и Иво Никић у Лимљане. У Годињу, на путу за Сеоца, Орландић и Лековић су 7. јуна 1943. нападнути од квислинга и том приликом је погинуо Блажо Орландић, секретар Мјесног комитета Бар.⁵⁸

⁵² Даница Мариновић — Пејовић, н.р., стр. 458.

⁵³ По сјећању Мила Медиговића и Влада Поповића.

⁵⁴ На Бабцу изнад Петровца су стријељане Милица Медиговић и Стана Медиговић. Одбиле су да се исповиједe и приме причешће.

⁵⁵ По сјећању Мила Медиговића.

Тешко рањен, Филиповић је извршио самоубиство, да не би пао жив у руке непријатељу. Рањени су Мило Медиговић, Мило Лубарда и Божић-дар Лопичић.

⁵⁶ Одбио је да му повежу очи марамом, рекавши: „Комунисти гледају смрти у очи! Живјела КПЈ!, Живио СССР!“.

⁵⁷ Штаб црмничког националног батаљона бр. 81, 30. мај 1943 (оригинал у Завичајном музеју у Бару).

⁵⁸ По сјећању Влада Поповића.

У другој половини јуна 1943. године у Окружни комитет Цетиње је стигао Никола Гажевић са овлашћењима од ПК и Ивана Милутиновића. У ОК је донесена одлука да се предузму све мјере у циљу организовања партијских организација у срезу барском, цетињском и Боки. Гажевић је добио задатак да формира срески комитет Бар. Концем јуна или почетком јула стигао је на терен среза барског и формирао Срески комитет Бар, у који су ушли: Никола Гажевић, секретар, Мило Медиговић, Божо Митровић, Ђоко Лековић и Панто Митровић.⁵⁹ Крајем јула на терен Црмнице су дошли Велиша Лековић, Шпиро Орландић, Душан Марковић и Блажо Сјеклоћа.⁶⁰

Штаб Другог ударног корпуса издао је 13. новембра 1943. године наредбу о формирању Ударне групе батаљона за разбијање четничких снага на десној обали Зете у љешанској и ријечкој нахији и у Црмници. Ловћенски одред је добио задатак да изврши све припреме за долазак Ударне групе у Стару Црну Гору; да успостави сигурне везе и брзу обавјештајну службу са партизанским јединицама и позадинским радницима на просторији око Вирпазара, Паштровића и Бара. Циљ Ударне групе је „не да растјера разбојничке банде у Црмници и Паштровићима, већ да их брзим маневром по могућности опколи и уништи. Зато су потребна тачна обавјештења и тајност и брзина покрета са наше стране“.⁶¹ При Упаду Ударне групе у Црмницу, требало је обезбиједити садејство војне јединице јачине око 60 бораца која се налазила у рејону Румије.⁶²

Ни после капитулације Италије квислиншке снаге у Црмници нијесу биле разбијене. Напротив, оне су и даље изводиле акције против партизана не само у Црмници него и у Паштровићима и Љуботињу. Окружни комитет Цетиње у извјештају Покрајинском комитету крајем новембра 1943. године истиче да: „у срезу барском Црмница стоји као центар око кога се окупљају четнички бандити, док у осталим дјеловима среза. . . активност наших другова је повећана“.⁶³ У извјештају Обавјештајног центра Другог ударног корпуса од 2. децембра 1943. године се каже: „Највеће четничко упориште је Црмница гдје су се сакупили четници из свих крајева Црне Горе. Ту су нашли себи базу. Са окупљањем у Црмници мисле да се удаље од наших снага, да су сигурнији јер су ту близу њемачких гарнизона, а и рачунају на искрцавање савезника на Црногорском приморју, гдје би им одмах пришли, те мисле да се тако спасу и сачувају своје животе.

⁵⁹ По сјећању Николе Гажевића, забиљежио аутор 12. априла 1971. АИИТ, II 1—40 (43), бр. 7570 и АИИТ, III 2—13 (43) бр. 7571; По сјећању Николе Гажевића, забиљежио аутор 12. априла 1971.

⁶¹ АИИТ, IV 2а—63 (43), бр. 9933. Писмо Главног штаба штабу Ловћенског одреда од 21. новембра 1943. године.

⁶² Исто.

⁶³ АИИТ, XI—4 (44), бр. 7674. Иквјештај Окружног комитета Цетиње Покрајинском комитету крајем новембра или почетком децембра 1943. године.

Ту имају наоружаних око 800 људи. Неких офанзивних намјера немају. Од овога броја активно је око 200 четника, док се остали држе више по страни. Унутар њихове организације у задње вријеме дошло је до размирица, те су извјесне четничке вође морале напустити Црмницу“.⁶⁴

У приобалном појасу среза барског биле су распоређене јединице 181. њемачке дивизије. У Улцињу је било нешто Арнаута и двије чете Њемаца, у Бару и Печурицама двије чете Њемаца и око 400 фашиста, у Петровцу једна чета Њемаца и нешто четника, у Вирпазару око 20 Њемаца и 50 фашиста и у Брчелима око 60 италијанских фашиста. Између ових мјеста на разним истуреним положајима налазило се од 10—15 Њемаца који служе као осматрачи.⁶⁵

Око 200 квислинга из Црмнице, са командантом батаљона Бранком Гојнићем, пошло је 6. децембра 1943. године у ријечку нахију као помоћ ријечким четницима и Њемцима. Ударна група је донијела одлуку да их нападне у рејону Зачира и Чистог Поља, гдје су се били смјестили. У ноћи 8/9. децембра Ударна група је напала, разбила и натјерала у панично бјекство црмничке националисте. Два су квислинга погинула, а неколико их је заробљено. Батаљони Ударне групе без отпора су наставили покрет према Црмници, правцем Љуботињ — Прекорница — Подгор и Шишовићи — Грађани — Радомир — Дупило. На положајима изнад Шишовића и Гађи дошло је до мањег сукоба, у коме је непријатељ имао једног мртвог. Изнад Утрга једна група квислинга бјежећи од Зачира покушала је да партизанима пружи отпор, али је брзо разбијена.⁶⁶ Том приликом је погинуо Пашко Јурас, водник 3. чете 2. батаљона 4. бригаде, и један непријатељски војник.⁶⁷ О упаду Ударне групе батаљона у ријечку и црмничку нахију у дневном извјештају 181. њемачке дивизије се каже: „Непријатељске банде које су се појавиле код Добрског Села, јачине око 600 људи, пробиле су се у ноћи између 8. и 9. децембра преко цесте Ријека — Цетиње према југу. Дошле су до линије Попратнице — Томићи — Утрг. Тамо су борбе са црногорском народном војском и дијеловима италијанског црног батаљона. Према обавјештењима народне војске намјера да се пробију у правцу према Албанији је невјероватна“.⁶⁸

⁶⁴ Зборник том III, књ. 6, док. бр. 125, стр. 246. Извјештај Обавјештајног центра Другог ударног корпуса од 2. децембра 1943.

⁶⁵ Исто, стр. 245/246.

⁶⁶ Ова група је на путу за Глухи До истог дана забуном нападнута од националиста и четворица од њих су погинула.

⁶⁷ По сјећању Илије Срзентића, забиљежио аутор 26. марта 1971.

⁶⁸ Архив Војноисторијског института (у даљем тексту АВИИ), НАВ—Н—315, филм 1544. Извјештај команде 181. дивизије Команди Југоистока од 9/10. децембра 1943. године, снимак бр. 1232—1233. Користим прилику да се љубазно захвалим Зденки Ђуровић, професору њемачког језика, која ми је изашла у сусрет и превела документа 181. дивизије која сам за овај рад користио.

Девог децембра батаљони Ударне групе су избили у рејон Брчела, осим Првог батаљона, који је имао нешто дужу маршруту. Прилазећи Брчелима са сјевероисточне стране, Први батаљон је био на линији Дупило — Бријеге — Сотонићи, Непосредна борба за Брчели је почела 9. децембра око 20 часова. Читаве ноћи је вођена жестока борба са непријатељским снагама, које су пружа бункерима и опасани жичаним препрекама. Црква на Бјеловом ле жилав отпор, Брчели су, још од раније, били јако утврђени бункерима и опасани жичаним препрекама. Црква на Бјеловом брду коришћена је за одбрану, а доминирала је читавим простором на сјеверозападној страни села. Главни напад Ударне групе управо је извршен са те стране, Италијанска посада у Брчелима је располагала добрим наоружањем, огромном количином муниције и бомби. Утврђења око села пружала су непријатељу могућност за дужу одбрану. Нешто квислинга, који су се затекли у Брчелима или су се из сусједних села склонили испред партизана, није представљало озбиљног противника, ни по броју ни по спремности за борбу. Послије разбијања на Зачиру и Чистом Пољу, они су били заплашени и деморалисани, чак су избјегавали да се упуштају у отворену борбу са партизанима. Из утврђених објеката италијански фашисти и нешто квислинга пружили су врло јак отпор, не штедјећи при том муницију. Истог дана Њемци су обавијештени о борбама код Брчела и Томића. Италијанска посада у Брчелима 10. децембра у 16,15 часова обавијестила је 181. њемачку дивизију да је притисак партизана на Брчели врло јак, али да ће одољети. Посада моли хитну ваздушну помоћ.⁶⁹ Због јаког притиска на Брчели, истог дана Њемци траже да се упути авијација и обавјештавају да партизани намјеравају да изврше пробој према Петровцу или Бару.⁷⁰ По њиховој процјени, партизанске снаге које су нападале Брчели износиле су око 600 људи.⁷¹ У првом нападу 9/10. децембра Ударна група није успјела да сломи отпор непријатеља у Брчелима.

Наредне ноћи 10/11. децембра партизани су извршили други напад. Поред батаљона Ударне групе који су предходне ноћи учествовали у борби, ушао је у борбу и Први батаљон Четврте бригаде. Први батаљон је успио да са југоисточне и јужне стране заузме Бријеге, Балине, Горње Брчели и Иличковића крш и да онемогући повлачење непријатеља у том правцу. Други батаљон је успио да пресјече жичане препреке и овлада сјеверном групом кућа. „Пало је једно упориште, али нијесу друга око цркве, гробља и јужне групе кућа, које су биле подешене за кружну одбрану. На том дијелу успјели смо да отворимо пролазе у жичаној препреци, али даље наступање било је онемогућено због све

⁶⁹ АВИИ, НАВ—Н—315, филм 1544, снимак бр. 1253, телефонски извјештај од 10. децембра 1943. године.

⁷⁰ АВИИ, НАВ—Н—315, филм 1544, снимак бр. 1254.

⁷¹ АВИИ, НАВ—Н—315, филм 1544, снимак бр. 1276/1277.

жешићег отпора непријатеља. Ту је остао на жици, сасјечен ми-траљеским рафалом, борац 2. чете Урош Ивановић, који је као бомбаш први направио пролаз кроз жичану препреку и омогућио својим друговима да непосредно подиђу непријатељским рововима.⁷² Тиме се обруч око Брчели све више стезао, и сваког момента могло се очекивати да се непријатељска посада преда. Међутим, у току ноћи, користећи мрак, Бранко Гојнић успио је да са једном групом побјегне низ Доње Брчели, поред ријеке Ораоштице и Орахова за Вир. Друга група квислинга низ Доње Брчели, преко Сјенокоса, уз ријеку Грабоштицу пребацила се у Грабољане — између Подгори и Прекорнице. Група италијанских фашиста која је остала у Брчелима састојала се од 2 официра и 55 војника. Послије 36-часовне борбе, 11. децембра 1943. у 17 часова италијанска посада је положила оружје. Заробљени фашисти су стријељани.⁷³ Из Брчeosког затвора ослобођен је већи број родољуба и чланова партизанских породица.⁷⁴ У Брчелима је заплијењено пуно оружја, муниције, хране, одјеће, обуће и другог ратног млатеријала. Нешто ратног плијена партизани су однијели при повлачењу, нешто хране, одјеће и обуће су подијелили становништву, а остали дио плијена је спаљен.⁷⁵

Операције против Ударне групе у Црмници Њемци су предузели 11. децембра. Једна њемачка јединица без сукоба са партизанима стигла је у Вир. Удружене њемачке и италијанске снаге од Бара, јачине једне чете, заузеле су положаје Суторман — Лимљани и успоставиле везу са снагама у Вирпазару. Њемци су

⁷² Мишо Мартиновић, *Други батаљон у Старој Црној Гори*, Четврта пролетерска црногорска бригада, зборник сјећања, књига друга, Београд 1969, стр. 258—266.

⁷³ АВИИ, НАВ—Н—315, филм 1544, снимак бр. 1644.

⁷⁴ У прилогу „Поново у Старој Црној Гори“ (Четврта пролетерска црногорска бригада, књ. 2, Београд 1969, стр. 256) Нико Стругар наводи да је брчeosки затвор послје ослобођења затвореника срушен, а Ђуро Вујовић у прилогу *Дјејства Ударне групе батаљона у Старој Црној Гори крајем 1943. и почетком 1944. године*, ВИГ, 1, 1971, 208, пише да је логор спаљен. Брчeosки затвор је, међутим, био у једној сеоској кући у Доњим Брчелима, која при ослобођењу Брчела у децембру 1943. није ни срушена ни спаљена. Спаљене су бараке које су Италијани подигли 1942. у непосредној близини Основне школе у Брчелима.

⁷⁵ „Од ратног плијена смо понијели оно што смо могли. Народу смо подијелили нешто хране, одјеће и обуће, али смо били приморани да све остало запалимо. Бараке, одјећа, храна и муниција горјели су цијелу ноћ и ватра се могла видјети са велике удаљености“ (М. Мартиновић, н.р., стр. 258—266).

11. децембра из Вирпазара прешли у акцију према Сотонићима.⁷⁶ Када су Њемци почели операције прогив партизана оживјеле су и почеле се окупљати групице квислинга који су се били разбјежали и посакривали у околини села.⁷⁷ Ударна група батаљона напустила је Црмницу 12. децембра, а истог дана око 9 и по часова у Брчели је стигла једна њемачка јединица.⁷⁸ Борбена група König са тешким наоружањем стационарала се 13. децембра у Брчелима. Истог дана једна њемачка јединица и 75 квислинга преко Грађана и Шишовића дошли су у Трново, док је друга група од Комарна преко Трнова стигла у Шишовиће. Док су вођене борбе за Брчели, група партизана из рејона Румије предузела је акцију према Крњицама, Сеоцима и Вучедабићима. „Према извјештају народне војске“, јавља 181. дивизија, „мјеста Сеоца — Крњице — Вучедабиће заузели 200 — 300 партизана“.⁷⁹ Њемци су планирали да 14. децембра предузму напад на ове партизанске снаге. Одступањем Ударне групе из Горње Црмнице, и ова група се вратила према Румији.⁸⁰ У извјештају 181. дивизије од 18. децебра каже се да су се партизани из Сеоца, Крњица и Вучедабића „повукли у непознатом правцу“.⁸¹

Ударна група батаљона приликом првог упада у Црмницу изгубила је четири борца (Пашко Јурас, Урош Ивановић, Спасо Кнежевић, Васо Ђуровић). Десетак бораца је рањено., Непријатељски губици су били 53 италијанска фашиста, 12 квислинга и неколико рањених.

Упад Ударне групе батаљона у Црмницу, ослобођење Брчела, уништење италијанске фашистичке посаде и разбијање квислинга представљали су велики значај за даљи развој догађаја на подручју Црмнице и шире, у читавом рејону између Скадарског језера, мора и комуникације Цетиње — Брајићи — Будва. Квислинзи у Црмници нијесу показали никакву борбеност, нити спремност да се упуштају у отворену борбу против партизана без

⁷⁶ АВИИ, НАВ—Н—315, филм 1544, снимак 1276/1277.

Послије ослобођења Брчела борци Четврте црногорске бригаде Васо Ђуровић, Марко Ђуровић и Мићан Црнчевић пошли су у Дупило да посјете своје породице, које су мјесецима чамиле у брчелском затвору. Нијесу очекивали да ће их у Дупилу изненада, мучки напасти квислинзи. То се, међутим, догодило по самом доласку у село. Прихватили су борбу у којој јуначки гине Васо Ђуровић, барјактар Првог батаљона Четврте црногорске, и његов седмогодишњи синчић Ђорђије, који се тек био вратио из брчелског затвора. Марко Ђуровић и Мићан Црнчевић су рањени, али су успјели да се из обруча извуку. Црнчевић се прикључио јединици, а Ђуровић је остао на терену Црмнице до другог упада Ударне групе, када се такође прикључио својој јединици.

⁷⁸ Стругар и Мартиновић наводе да су борбе за Брчели вођене од 13. до 16. децембра 1943. године. Међутим, борба за Брчели је почела 9. Брчели су ослобођени 11. а 11/12. децембра партизани су напустили Црмницу.

⁷⁹ АВИИ, НАВ—Н—315, филм 1544, снимак 1320—1321, телеграфски извјештај 181. дивизије.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Исто, снимак бр. 1375, Дневни извјештај 181. дивизије од 18. децембра 1943. године.

подршке Њемаца и италијанских фашиста. На другој страни, симпатије становништва према партизанима су биле све веће, упркос лажима и страховитом терору којему је било изложено годину и по дана. У томе заправо и јесте значај овог упада, јер становништво Црмнице од априла 1942. године није, тако рећи, имало непосредног контакта са партизанским јединицама. Упаду Ударне групе у Црмницу и њеним посљедицама непријатељ је придавао велику пажњу. Он је схватио сву њену озбиљност, па је предузео низ мјера у циљу отклањања њених посљедица и спречавања евентуалног новог упада партизана. Квислинзи су поштрили мјере контроле над партизанским породицама и осталим родољубима, завели су полицијски час у свим селима и у Виру, приступили реорганизацији војних јединица и предузели низ других мјера ради консолидације власти у Црмници.

У једном наређењу Народне управе од 27. децембра, које потписује мајор Гојнић, поред осталог се истиче да је „најновијом комунистичком инвазијом на Црмницу поремећена досадања бојна готовост и безбједност цијеле територије, те док се не успостави ред и отклони опасност поновног упада с поља. забрањује се до даљег наређења макакво кретање сумњивих лица ван свога села. У сумњива лица спадају сви они из чије се личне породице налази неко у шуми“.⁸² У седмој тачки овог наређења каже се: „Уводи се полицијски час и то за села од 19 часова, а за Вир од 21 час до 6 часова ујутро. Сваког без разлике, осим оних који су у ноћној служби, ко се ухвати ван својих домова, ухапсити и предати надлежној жанд. станици“.⁸³ У тачки 10 каже се: „Сваког оног ко се огријеша о ово наређење биће лишен слободе и строго кажњен, Командири чета и водова биће ми лично одговорни ако се на њиховом реону појаве партизани а они да о томе не буду обавијештени или не даду отпор или не обавијесте надлежне“.⁸⁴ Све ове мјере биле су узалудне, дефинитивни пораз издајника био је неизбјежан, у питању је био само дан њихове пропасти.

Крајем децембра Штаб Ударне групе батаљона је донио одлуку да се Првим и Другим батаљоном Четврте црногорске бригаде, без тешког оружја и коморе, изврши још један брз и одлучан упад у Црмницу. Два батаљона Четврте извршила су 28. децембра из рејона Рваша покрет правцем Добрска плоча — Горњи Цеклин — Љуботињ — Црмница. Напад је извршен у двије колоне, једном преко Дупила правцем Бријеге — Мачуге — Глухи До, а другом Прекорница — Утрг — Горње Брчели — Буковик — Глухи До, Колона која је ишла од Подгори заузела је у Горњим Брчелима утврђења у Иличковићима и сукобила се са квислин-

⁸² АВИИ, четнички фонд, ЦГ—V—489. По овлашћењу заповијести члан управе за Народну одбрану мајор Блажо Ј. Гојнић.

⁸³ Исто.

⁸⁴ Исто.

зима на Бјеловом брду у Доњим Брчелима. Послије краће борбе непријатељ је разбијен и натјеран у бјекство, претрпивши губитке од 2 мртва и 5 рањених.⁸⁵ Око 12 часова, 29. децембра партизани су заузели Глухи До. Напад је извршен правцем Буковик — Скала буковичка — Глухи До и Дупило — Сотонићи — Мачуге — Глухи До. У Глухом Долу на појединим мјестима партизанима је пружио мањи отпор, који је брзо сломљен и непријатељ је одбачен ван села.

Овога пута непријатељ је брзо реаговао. Мајор Гојнић телефонски је обавијестио Народну управу о новом упаду партизана у Црмницу. Тражио је да се у Црмницу хитно упуте снаге од Бара преко Сутормана за Лимљане, од Сутомора за Пресјеку и Глухи До, из Петровца за Илино Брдо и Горње Брчели и из Будве за Утрг, односно Озрен и Крстац; да се од Цетиња упути у Вир једна чета, а Добрску плочу и Љуботињ да затворе њемачке снаге из Ријеке Црнојевића. Он је, такође, тражио да се изврши груписање „националиста“ на свим овим правцима ради ојачања Њемаца.⁸⁶

Њемци су 29. децембра обавијештени да су партизани извршили упад у Црмницу једном колоном око 200 људи правцем Трнова — Попратнице — Дупило — Брчели према Рељићима, наоружани митраљезима, пушкама и машинкама, и другом непознате јачине, од Љуботиња преко Прекорнице — Брчели и Буковика за Глухи До.⁸⁷ Тридесетог децембра Њемци извјештавају да су 29. децембра у рејону Брчели ргуписане партизанске снаге јачине 400—500 људи са три митраљеза и 15 машинских пушака и да пружају јак отпор.⁸⁸

Њемци су своје снаге упутили од Сутомора у правцу Рељића (Глухи До), од Петровца у правцу Копца, од Бара према Суторману и Лимљанима и једну чету од Светог Стефана у правцу Утрга. Једна чета Њемаца из Ријеке Црнојевића упућена је за Вир.⁸⁹ „Прелаз банде преко Добрске плоче“, каже се у једном извјештају 181. дивизије, „треба тако прикљештити да се банди на сваки начин повратак преко овог тјеснаца онемогући“.⁹⁰ Током дана, 29. децембра извршене су све припреме и 30. децембра су предузете војне операције против партизанских снага у Глухом Долу.⁹¹ Општи напад са свих страна је извршен 30. децембра. Прву интервенцију је извршила група Rössler од Лимљана, сту-

⁸⁵ АИИТ, X 1в—61 (44), бр. 7085, Писмо В. Гојнића — В. Гојнићу. Овом приликом је рањен Бранко Гојнић, командант батаљона, али је успио да побјегне за Вир.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ АВИИ, НАВ—Н—315, филм 1544, снимак бр. 1488—1490, Извјештај 181. дивизије.

⁸⁸ Исто, снимак бр. 1513—1514, Извјештај 181. дивизије.

⁸⁹ Исто, снимак бр. 1490, Извјештај 181. дивизије од 29. децембра 1943. године.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Исто.

пивши у борбу са партизанима око 9 часова у Рељићима. „Нијесмо се ни одморили, а већ су Нијемци, заједно са четницима из села Лимљана почели да нас нападају. . . Нијемци су нас напали са свих страна. Зашли су нам с леђа. Активирала се у борби против нас и четничка чета Петра Ђуковића. Одступали смо под борбом. Од Војводића бријега до школе погинуло је пет бораца. Нијесу користили канал поред пута који би их заштитио. Између осталих погинуо је и један од старих бораца Петар Вјештица родом из Сајковића, код Ливна. Као да је хтио да нам се одужи за проливену крв Црмничана за ослобођење Ливна, Дувна и приликом борби за Купрес.“⁹² Њемци извјештавају да јачину партизана у Рељићима не могу утврдити. Група Rössler је успјела да успостави радио-везу са одјељењем Schäffer у Вирпазару. Одјељење Schäffer у 7 и по часова (30. децембра) кренуло је из Вира у правцу Сотонића. Одјељење Hoffman из Будве је пошло у правцу Утрга, са задатком да се повеже са њемачким снагама које су од Петровца ишле према Буковику и Горњим Брчелима. Група Lorsbach са двије чете кретала се од Копца према Буковику за Бријеге и другим дијелом према Брчелима. Група Becker имала је задатак да се пробије од Сутомора преко Ђаве на Рељиће у правцу Сотонића.⁹³ Око 13 часова 30. децембра група Rössler, која је од Лимљана нападала на Рељиће, избила је до Јасена. Група је извијестила да су њихове снаге преслабе, а партизанске процјењују на око 200 људи с три митраљеза и неколико аутомата. Као појачање групи Rössler послата је из Бара једна чета Њемаца и 50 фашиста жељезницом према Суторману.⁹⁴

Штаб Ударне групе је издао наређење команданту Првог батаљона да затвори правац од Лимљана, а са Другом четом правац од Созине и Мијовића крша.⁹⁵ Други батаљон је извршио сатор из Рељића и Доњег Села у правцу Буковика — Бијега и Сотонића. Дјелови Првог батаљона су се кретали правцем Фијерне — Скала буковичка — Буковик.

При повлачењу из Глухог Дола развила се оштра борба на Скали буковичкој и у Сотонићима. Непријатељ је настојао да по сваку цијену овлада Скалом и југоисточним дијелом Брчели. У врло оштрој борби партизани су одбили три узастопна јуриша непријатеља уз губитке 2 мртва и 3 рањена борца. Непријатељски губици такође 2 мртва и 3 рањена. Капетан Lorsbach, који учествује у борби на Скали, јавља да је снаге партизана на том дијелу тешко процијенити. Рачуна да их има од 60—80 наоружаних поред осталог са 21 машинским оружјем. „Повукао сам се према Новоселу пошто смо опазили непријатељско кретање са

⁹² Станислав Дарчевић, *Навртели смо до родног краја*, Четврта пролетерска црногорска бригада, књ. друга, Београд 1969, стр. 267—268.

⁹³ АВИИ, НОВ—Н—315, филм 1544, снимак бр. 1508.

⁹⁴ Исто, снимак бр. 1509.

⁹⁵ Буро Вујовић, *Дјества Ударне групе батаљона у Старој Црној Гори крајем 1943. и почетком 1944. године*, ВИГ, 1, 1971, 209.

ширих бочних страна и са чела. Повукао сам се у Новосеље са цијелом борбеном групом изузев 3—4 бјегунца националиста⁹⁶. Он даље јавља да су једну стражу поставили на Копцу, а другу на путу источно од Новосели. Lorsbach моли да му се допусти да прекине акцију, због потпуне несигурности у националисте, недовољне јачине и недовољног наоружања бацачима и гранатама.⁹⁷ Свега 25 минута касније, Lorsbach извјештава да је јужно од Буковика налетио у засједу са двије групе претходнице. „Лежали смо један час у непријатељској ватри — митраљеза и ручних граната. Обје групе претходнице су одсјечене. Са осталим дјеловима нема везе. На располагању су још само 3 властита човјека од команде чете, 8 од чете митраљезаца и 8 људи народне војске. Виши наредник Schmidt и подофицир Wedenmayer су погинули. Ударна чета убачена као замјена за одсјечене групе. Улогорићу се у току ноћи 1 km јужно од Буковика“.⁹⁸

О борби на Скали буковичкој и у Сотонићима Мишо Мартиновић пише: „У Глухом Дољу смо се одмарали. Негдје послје ручка чула се пуцњава од Вирпазара према Сотонићима и Брчелима, од Паштровске планине према Глухом Дољу и Буковичкој скали и од Бољевића према Глухом Дољу. Нашем батаљону пријетила је опасност да буде опкољен. Услиједио је покрет ка селу Брчелима. Требало се обезбиједити од четничких снага које су надирале преко планине ка Буковичкој скали. Први вод Друге чете добио је задатак да не дозволи непријатељу да овлада Буковичком скалом и југоисточним дијелом села Брчела. . . Док се у Сотонићима и у Бријега водила са Нијемцима борба на живот и смрт, дотле су борци из 1. вода 2. чете одолијевали снажним јуришима далеко бројнијих непријатељских снага. На Буковичкој скали погинуо је за пушкомитраљезом петнаестогодишњи Драго Шуковић из села Липова код Колашина. Прискочио је стари „Вук“ Перован Чобелић и иза истог заклона наставио борбу. Непријатељ је устукнуо и био приморан да поново припрема јуриш. У исто вријеме на сусједном ћувик у Мирко Богдановић и Веселин Пејовић са групом бораца одбили су непријатељски јуриш. Настало је кратко затишје на том дијелу фронта, а доље, на правцу села Сотонића и Бријега, кркљало је као у котлу. Измијешали су се борци Првог и Другог батаљона са Нијемцима. У том црмничком камењару борба се водила тако рећи за сваку стопу земље и за сваки кам. Варакали смо се са Нијемцима око једног истог заклона, ко ће кога да надмудри, хватали се с њима у коштац, да би их коначно разбили, али тек негдје пред ноћ“.⁹⁹ Послије краћег предаха на Буковичкој скали непријатељ је са десетоструко јачим снагама поново јуришао, али је послје кра-

⁹⁶ АВИИ, НАВ—Н—315, филм 1544, снимак бр. 1512.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ Исто, снимак бр. 1510.

⁹⁹ Мишо Мартиновић, н.р., стр. 258—266.

ће жестоке борбе одступио према Копцу. У Сотонићима Њемци су у вишечасовној борби прса у прса разбијени и приморани на бјекство према Вирпазару, претрпивши губитке од 13 мртвих и неколико рањених војника.

Поразом Њемаца и квислинга на Скали буковичкој и у Сотонићима, опкољавање које су врло брижљиво припремали осујећено је, а Први и Други батаљон су се пробали ноћу 30/31. децембра на фронту према Сотонићима и одступили уз Бјеласицу, „куда се нико није надао“.¹⁰⁰ Низ Бјеласицу испод Сојака партизани су се спустили у Сјенокос, прешли ријеку газећи воду до појаса и преко Радомира — Грађана и Шишовића одступили према Љуботињу. „Напуштали смо стари крај под борбом“, пише С. Дарчевић, „Задатак је извршен. Показали смо народу у Црмници снагу Народноослободилачке војске и блиски крај окупатора. Тешко нам је падало што смо тако кратко могли да се задржимо. Одступајући, вјеровали смо у брзи повратак“.¹⁰¹

Приликом другог упада у Црмници губици партизана су били 7 мртвих и неколико рањених бораца. У Глухом Долу су погинули: Петар Вјештица, из Сајаковића код Ливна, Бранко Бојовић и Чедомир Перовић, из Цецуна код Андријевице, Војислав Радевић, из Велике, и Бранко Марковић из Бријега. На Скали буковичкој су погинули: Драго Шуковић, из Липова код Колашина, и Душан Чавор, са Његуша. Непријатељски губици су: 15 мртвих и 19 рањених Њемаца и 8 мртвих и око 15 рањених квислиншких војника. Рањена су и 2 италијанска војника.¹⁰²

Упадом Ударне групе батаљона у Црмницу децембра 1943. године квислиншки покрет је војнички разбијен.¹⁰³ Њега су по-

¹⁰⁰ АИИТ, X 1в—61 (44), бр. 7085. Писмо В. Гојнића од 9. I 1944. В. Гојнићу.

¹⁰¹ Станислав Дарчевић, н.р., стр. 267—268.

¹⁰² АВИИ, НАВ—Н—315, филм 1531—1532, Телеграм 181. дивизије од 31. XII 1943. У депеши се наводи да су партизани имали 50—60 мртвих и око 150 рањених бораца.

¹⁰³ Старјешина реске испоставе у Виру 24. јануара 1944. извјештава команданта Црмничког националног батаљона да су партизани апсолутни господари Брчела, Подгори и Грађана и територије која припада овим племенама. „Оно сигурног људства које се налази наоружано на овој територији требало би заштитити, а што је најважније искористити ако се мисли подузимати машта за враћање наведене територије из руку партизана. Нека ми командант дозволи да са своје стране дадем једну сугестију: одмах позвати у Вирпазар или негдје у неко мјесто до Вира до закључно Буковика све наоружане националисте из Грађана, Подгора и Брчела и са тако окупљеним рукама. Још, надаље, не бих дозволио да се храна шаље у ова села па и онима који можда шурују са партизанима сваке ноћи једу и пију, и тако једући наш хлеб и носећи наше оружје кују планове за уништење наше и покрета коме служимо.“ Стајрешина испоставе моли команданта Црмничког националног батаљона да хитно узме у разматрање овај акт. (АИИТ, X 1в—64 (44), бр. 7183).

тресале и унутрашње размирице. Политички се посве компромитовао. Он је преживљавао кризу коју није могао пребродити. На другој страни, партизани су стицали све већи углед, симпатије и подршку становништва, чак и оног дијела који је до тада био доста пасиван. Један број наоружаних сељака такође се пасивизирао, избјегавајући све акције и покрете, али од тога нијесу даље пошли, нијесу се успротставили онима који су се активно залагали и борили против народноослободилачког покрета.